

Maja Lamberger Khatib

POLOŽAJ IN VLOGA ŽENSK V JORDANSKI DRUŽBI

Prispevek je izvelek iz diplomske naloge

V islamu so nebesa samo za moške, kajne? -

Položaj in vloga muslimanskih žensk v

jordanski družbi. V raziskavi so me zanimali

predvsem vloga žensk in njihovi pogledi na

svet, njihov način dojemanja in razmišljanja.

Moje zanimanje sta vzbudila dokaj

stereotipna podoba islama in položaj

tamkajšnjih žensk. Kar sem zasledila v

medijih ali v pogovorih o tem, je bila kritika

na račun zatiranja, podrejenosti in

pokorščine žensk do moških ter pomilovanja,

češ v kakšnem položaju so.

V zvezi s podrejenostjo ženske moškemu muslimanke trdijo, da gre za višjo podrejenost, ki je mi ne moremo razumeti; da gre za pokornost Bogu in njegovi volji. To pomeni živeti v skladu z željami partnerja, deliti ljubezen, medsebojno zaupanje, samožrtvovanje, upoštevati želje otrok, starejših, bratov, sester, stricev, tet in vseh drugih sorodnikov, ki so vredni zaupanja in ki jim zagotavljajo varnost.

Medijska podoba in javno mnenje v Sloveniji (glede tega ju lahko primerjamo z zahodnimi državami) sta do islama zelo ignorantna. Na kulturo ne moremo gledati, kot da je naša kultura najboljša in edina pravilna. Vse kulture so občutljive na različne notranje oblike opresije (spomnimo se samo na akcijo, ki je potekala v Sloveniji - »Vsaka peta pretepena, vsaka sedma posiljena«). Bistveno je, da ne sodimo drugih kultur z normami kulture, v kateri živimo.

Vloga žensk v arabskem svetu se v zgodovinskem smislu ne razlikuje veliko od vloge žensk v drugih skupnostih in kulturah. Večina predindustrijskih družb si je v zvezi s položajem žensk zelo podobna. Specifično je le, da se je večina žensk na Zahodu liberalizirala, ženske v

muslimanskem svetu pa so ostale podrejene patriarhalnemu sistemu.

V islamu lahko le družinsko življenje zagotavlja osnovo za življenjske aktivnosti. Omogoča vstop v življenje in izobrazbo. Družina je skratka osnova, je začetek in konec, je islam. Tako je tudi vloga žensk resda največkrat omejena na družinski prostor. V njem se oblikujejo pravila, ki jih določa družina, in v njem se gibljejo po svoji volji, seveda v okviru norm. Sfero javnega življenja pa zaznamujejo širša družbena pravila, katerih osnova sta tradicionalna družba in miselnost skupnosti, v kateri ljudje živijo. Po jordanski ustavi niso ženske v ničemer podrejene ali prikrajšane za odločitve. Zapisano je, da sta zaposlitev in izobraževanje žensk družbeno in moralno potrebna, da enakovredno pripomorejo k izboljšanju družbe, v kateri živi. Res pa je, da se je položaj žensk v Jordaniji oblikoval pod vplivom arabske kulture in islama. Islam je zagotovil določene pravice, kot sta večja svoboda in enakopravnost z moškimi. Ker pa temelji jordanska družinska struktura na patriarhalnih odnosih, se te pravice v striktno moški družbi niso popolnoma razvile. Ker je arabski svet izrazito patriarhalen, še ne moremo reči, da je vloga ženske zanemarljiva. Ponavadi nastane v trdnih patriarhalnih sistemih pravo nasprotje. Iz sistema izstopijo zelo močne ženske osebnosti, ki se razdajajo družini in tako poskrbijo, da sistem funkcionira. Skupnost ima vedno prednost pred posameznikom. Vpliv družine na življenje posameznika je veliko večji kot v zahodnih družbah. V arabskih državah je posameznik proizvod družine, ki bo vedno poskrbela zanj. Tako v teh skupnostih posameznik ni prepuščen sam sebi, vendar tudi ni svoboden.

Ko sem se ukvarjala s položajem žensk v Jordaniji, je bilo bistveno, da sem upoštevala vlogo navad, religije, tradicije in pomembnost družbenih ter družinskih struktur v družbi. Nikakor ne moremo govoriti o enotnem položaju žensk. Razlike med skupnostmi obstajajo, posebej v zvezi z različnimi lokalnimi tradicijami.

Islam in ženske

Kot sem že omenila, sta na današnji položaj žensk vplivali predvsem religija in arabska kultura, torej stare tradicije. Islam je nastal v 7. stoletju in je pomenil veliko prelomnico v takratnem doemanju vloge žensk. Ni

pomenil le nove religije, temveč tudi gibanje za socialne reforme s posebnim poudarkom na vlogi žensk. Ženske so bile pred tem blago, namenjeno prodaji in odkupu, ali sredstvo dedovanja. Poligamija je bila neomejena. Moški je lahko razdril zakonsko zvezo, kadarkoli je želel. Uboji dojenčkov ženskega spola so bili zelo pogosti. Z islamom pa je dobila ženska zakoniti status s pravicami in dolžnostmi. Po poroki so lahko obdržale očetov priimek in svojo osebnost. Kupnina za nevesto, ki jo je moral plačati zaročenec, je bila njena last. Zakonska zveza je nastala na osnovi pogodbe med moškom in ženo – transakcije, v kateri jo ženin varovanec – skrbnik proda bodočemu možu. Moževa pravica do ločitve je bila trimesečno čakanje (trimesečni menstrualni cikel, namenjen predvsem preverjanju nosečnosti – v tem času se je namreč izvedelo, ali je žena noseča ali ne). Pred tem ločitev ni bila dokončna. Žena je imela pravico do dedovanja, brez posrednikov (skrbnikov ali moža). Ženske so se lahko aktivno vključevale v poslovanje, trgovino, tudi brez moževega dovoljenja so imele pravico iti na sodišče. Poligamija je bila omejena na štiri žene, ki jih je moral mož obravnavati enakopravno. Če tega ni zmozel (verjetno je to nemogoče), je moral vzeti le eno ženo. Toda to je bilo prepuščeno njegovi vesti. Koran vsebuje veliko enakopravnostnih pravic, toda islam se je prepletel z lokalnimi predislamskimi tradicijami, ki so mnoge preživele do danes. Mednje spada na primer obrezovanje žensk, ki ga islam ne določa. V zlati dobi islama ženska ni bila izolirana od javnega in družbenega življenja. Imele so pravico do izobraževanja, enako kot moški. Islam je oblikoval družinski zakonik, v katerem so bile označene pravice in dolžnosti obeh partnerjev. Koran je dobro funkcioniral v družbi, ki je obstajala pred stoletji, s patriarhalnimi ali plemenskimi vrednotami, pri čemer je bil mož glava družine in avtoriteta, ki uživa vse privilegije in prevzema odgovornost do družine in svojih sorodnikov. Ta čas zajema obdobje do začetka velikih sprememb v družbi (čas napredka v znanosti in tehniki drugje po svetu po industrijski revoluciji).

Takratne družbene razmere so vidne in se izražajo v koranu, božji knjigi muslimanov. Prav tako kot je islam ostal prepleten z lokalnimi tradicijami, so tudi v koranu posebno močne tradicionalne strukture, ki vplivajo na zasebno in družbeno življenje. Na drugi strani pa te tradicionalne strukture, čeprav pomenijo podrejenost moža in žene, izvirno pomenijo sistem varnosti oziroma zaščite. Tradicionalnim strukturam je v plemenski ureditvi osnova tako imenovana resnična *razširjena družina* ali plemo in vključuje vse, kar razumemo pod besedo solidarnost in medsebojna odvisnost. Sorodniki pomenijo obliko socialne varnosti. Posameznik mora ravnati po določenih normah, ki veljajo v družini oziroma skupnosti. Sistem socialne varnosti je tako razvit, da se lahko kosa z najrazvitejšimi sodobnimi državami. Ta sistem deluje, ker brez njega posameznik ne bi mogel preživeti. Čeprav ženska ne sodeluje v javnem življenju, je podrejena volji najmočnejšega moškega v družini in šele potem možu, koran teoretično zagotavlja ženski, da je ne glede na to, kaj se ji bo zgodilo, preskrbljena tako dolgo, dokler spoštuje norme, ki so predpisane zanj.

Razumevanje korana je problematično med različno izobraženim prebivalstvom. Posebej to velja za beduine, ki so še danes (srednja in stara generacija) skoraj nepismeni in ne poznajo njegovega pravega bistva. Njihova načela so načela njihovih prednikov. Tako so si zapovedane vrednote priredili v skladu s svojim življenjem in s tem, kar jim ponuja. Zato velikokrat za preučevanje položaja žensk v določeni skupnosti poznavanje verskih zapovedi ni dovolj. To velja predvsem za zelo konzervativno podobo o tem, kaj naj bi ženska počela v njihovem življenju.

Ženske in družina

Upoštevati moramo dva pomembna dejavnika, če želimo razumeti, kako družina in sorodstvo vplivata na položaj žensk v muslimanskem svetu:

- a) mnenje, da ženska pripada njeni agnatični skupini (patrilinarni); moški patrilinarni sorodniki so ekonomsko, legalno in moralno odgovorni za svoje sorodnike;
- b) drugi dejavnik je povezan z družinskim ponosom; norme obnašanja so integralni del moške časti, toda ta je odvisna predvsem od obnašanja žensk v družbi. Predporočna deviškost sester in hčera, zakonska zvestoba žene in spolna vzdržnost vdov in ločenk so načela, na katerih temeljita družinski sloves in status. Ta načela imajo poseben kulturni pomen. Pomenijo kulturni pritisk na obnašanje, ki je ekstremna oblika nadzora nad družbenimi odnosi. Ta povezava med ekonomsko in moralno odgovornostjo ženskih sorodnic in dejstvo, da je čast družine odvisna od spolne čistosti deklet, je privedla do **strukture nadzora**, ki ga izvajajo moški nad ženskami. Pri tem imajo vso podporo v religiji in tudi v zakonodaji – v državi. Kar dejansko pomeni, da lahko izvajajo nad ženskami vse sankcije, ki se jim zdijo potrebne, da rešijo družinsko čast. Vendar samo čast ni dovolj za takšen nadzor. Da bi bile družinske sankcije učinkovite in da bi bila ženska ekonomska odvisnost potrjena, mora družina sprejeti odgovornost za ekonomsko podporo ženske.

Da je sistem prožen in da »teče«, je treba strogo spoštovati dolžnosti, ki jih predpisujejo religija in zakoni skupnosti, v kateri živijo. Pravila igre so določena za vse, moške in ženske. Islam ima jasno izdelan in skladen pogled na življenje. Zajema celovit način življenja in posamezen del ali vidik se mora razumeti kot del globalnega okvira. Za razumevanje vloge žensk v muslimanski družbi moramo preučevati oboje: pravice in dolžnosti ženske, obnašanje do moškega, ki se od nje pričakuje; podobno velja tudi nasprotno (obnašanje moškega do ženske). Za razumevanje je zelo pomembno, kakšne so dolžnosti moškega do ženske, predpisane v koranu. »Moški vzdržujejo in podpirajo ženske z radodarnostjo, ki jo je Bog podaril nekaterim od njih več in drugim manj ...« V muslimanski družbi je moški popolnoma odgovoren za vzdrževanje in preživljanje družine. To ni le moralna, ampak tudi zakonska – državna dolžnost. Z vsem, kar ima v lasti ženska in pripada njej ali pa je morda sama zaslužila, pa razpolaga sama. Sama se odloči, ali bo to uporabila v

svoje namene ali bo prispevala v družinski proračun. In dolžnosti ženske? Odgovorna je za oskrbo doma in blaginjo družine. Lahko izraža svoje poglede, svoje želje, daje predloge. Toda njeno osnovno poslanstvo, vloga, ki jo najbolje igra, je ohraniti zakonsko zvezo nedotaknjeno in močno. V svojem možu vidi odgovornega moškega, ki dela v dobro družine in se mu mora prav tako pokoriti, čeprav njegova sodba ni pravilna ali zanjo nesprejemljiva. Pravzaprav mora zagotoviti, da mož ne preseže omejitev islama. To pomenita pokornost in ubogljivost v okviru muslimanske poročne zveze – obdržati moža in ga usmerjati na pravo pot. Vloga moškega kot glave družine in zvestoba obeh je podrejena višjemu zakonu, šariji (shari'a). Od moža se pričakuje, da bo skrbel za ženo in vse ženske kot predstavnice šibkejšega spola. Koncept viteštva ima korenine v zgodnjem obdobju muslimanskega konformiranja. Kasneje so ga muslimani prenesli v Evropo – čas trubadurjev v srednjeveški Franciji. Ta koncept viteštva je doživljal številne kritike predvsem v zadnjih sedemdesetih letih, ko so se ženske začele boriti za vsakdanji kruh, preživetje v krutem svetu tako, kot se borijo moški. Po islamu bi moral biti ženski tovrstni boj prihranjen, da bi se lahko popolnoma posvetila domačim opravilom. »Kajti njena vloga v družini je življenjsko pomembna za možovo srečo ter telesni in duhovni razvoj njenih otrok. Prizadeva si ustvariti radostno družinsko življenje in dom kot zatočišče varnosti in miru.« Vpliv, ki si ga pridobi pri otrocih že v njihovem zgodnjem obdobju, je zlasti viden v kasnejših letih, ko otroci dosežejo adolescenco. Znan je izrek v arabščini, ki ni iz trte izvit – »al-ummu madrasatun«, kar pomeni »mama je šola«, ki jasno kaže na pomembnost njene vloge.

O vlogi ženske in njenem položaju se največkrat govori v povezavi z možem in otroki. Kaj pa njeni odnosi z drugimi moškimi ali bližnjimi sorodniki? V zvezi s tem se islam bistveno razlikuje od zahodnega sveta. Na Zahodu so spolna razmerja zunaj zakonske zveze v teoriji še vedno greh ali vsaj nezaželena, dejansko pa se za zmanjšanje pred- ali zunajzakonskih razmerij ni storilo nič. Morda mediji to še spodbujajo.

Islam je v nasprotju z »našim svetom« priporočal oziroma še vedno zagovarja natančno določene ukrepe za zmanjšanje skušnjav glede zunajzakonskih razmerij. Prvič, Mohamed je svetoval vsem ljudem, naj se poročajo, da bi bile lahko njihove naravne potrebe tudi zakonsko in legalno izpolnjene. Drugič, zaradi dovoljene poligamije ni treba, da bi bili v družbi »presežki« nedotaknjenih žensk. Tretjič, po koranu se ženski priporoča, da se v javnih prostorih zakrije, da ne bi vzbujala v moških poželenja. Četrto, muslimanski način življenja izključuje prijateljstvo med moškimi in ženskami, mešane zabave, ples, uživanje alkohola in drugih poživil, kar le spodbuja zunajzakonska razmerja. Družabno življenje v islamu največkrat poteka v družini, v krogu najbližjih prijateljev (ki so največkrat tudi kakšni daljni sorodniki) ali ločeno med moškimi in ženskami. Petič, spolnost zunaj zakona po islamu ni le greh, ampak tudi zločin, ki se kaznuje po zakonu enako kot kraja ali umor. Za zločin se kaznuje enako, ženske in moške. Glede obleke je predpisano, da lahko muslimanska

ženska obleče, kar ji je všeč, vendar le navzočnosti moža ali družine ali v družbi prijateljev. Kadar gre ven ali kadar so zraven moža in družine navzoči še drugi, je zaželeno, da zakrije vse dele telesa, ki bi lahko v moškem vzbudili poželenje. Pri tem je mišljeno, da mora zakriti ženske obline.

Velikokrat se nam zdi nesprejemljivo, da ženske v javnosti le malo nastopajo. Vzrok je morda v poudarjanju doma in vezi, ki jih vežejo na dom in družino. Pa tudi v koranu je govor, namenjen Prerokovim ženam, od koder morda ta navada izvira. Bog se namreč obrača k Prerokovim ženam in pravi, da so drugačne kot druge žene. »Nadaljujte z opravljanjem svojih dolžnosti, ne bodite mehke v govoru, da ne bi on, katerega srce vsebuje zlobo, bil opogumljen. Zato izberite primerne besede. Ostajajte v svoji hiši, ne oblačite se neprimerno ..., nadaljujte z molitvijo ..., bodite pokorne Bogu in njegovemu slu ...« (Koran, 33:32-33). Ta nagovor je sicer naslovljen le na prerokove žene in nekateri to tako tudi razumejo. Toda drugi ga interpretirajo kot nagovor vsem muslimanskim ženskam. To mnenje se je zelo razširilo v številnih muslimanskih državah, kjer ženske ostajajo večino časa doma in odhajajo zdoma le z upravičenim razlogom. Toda nekateri mislijo drugače. Še vedno se primerno in spoštljivo obnašajo v družbi žensk, a spoštujejo, da hodijo po svojih opravkih, da se šolajo, izobražujejo, opravljajo določene poklice v zdravstvu, šolstvu, administraciji ...

V večini muslimanskega sveta je družabnost omejena na družino, na praznovanje v ločenih skupinah ... Toda družinski krog je pri muslimanih zelo širok, povezanost je zelo tesna in gostoljubje tako toplo, da zlahka pozabiš na vse »pomanjkljivosti« in se predaš sproščenemu razpoloženju.

Odnos do arabskih feministk

V islamskih državah so se pojavile različne usmeritve – šole, ki so različno interpretirale koran. Pojavili so se tudi nesporazumi glede vloge in položaja žensk. Poglavja iz korana in Mohamedovi govori se pogosto prepletajo z različnimi lokalnimi običaji in potrebami. Problem, ki se je pojavil, je izviral iz družinskega zakonika. Ta je del šariatskega prava in je v večini muslimanskih držav še danes enak. V družinskem zakoniku je vloga ženske drugačna, kot si jo na primer zamišljajo borke za pravice žensk, ki jim je končni cilj ravno osvoboditev odvisnosti od moških. Temeljni problem je tudi v Jordaniji finančna odvisnost, zato nekatere zahtevajo pravico do enakopravnega dela in plačila. Finančna odvisnost je ostala ključno vprašanje. Moški mora preskrbeti družino. To je njegova *čast*. Če tega ni sposoben, ga skupnost označi kot nesposobnega in družina je kaj hitro lahko ob ugled. Ekonomski položaj pa je povzročil precejšnje pomanjkanje in samo moški težko zmore preživljati številno družino. Tako ni redkost, da se tudi ženske zaposlujejo. Zanimala so me stališča do arabskih feministk. Večina jih nanje gleda negativno. Pravijo, da se oddaljujejo od vere in da imitirajo zahodni svet. Nimajo jih za ženske, temveč jih

spominjajo na moške. Bog pa je dal ženskam drugačno fizično in mentalno strukturo ravno zato, da smo si različni. Te ženske po njihovem mnenju postajajo »možake«. V arabskem svetu deluje veliko organizacij, ki se bojujejo za pravice žensk. Zavzemajo se za različne cilje in po tem se tudi med seboj razlikujejo. Nekatere so prepričane, da so ženske zatirane, ker skušajo biti enake moškemu in so zato postavljene v nenaravno okolje in položaj, ki jim odvzema celovitost, spoštovanje in dostojanstvo.

Na Zahodu feministke zahtevajo popolno izenačenje spolov, za muslimanske ženske pa je (islamska) družba tista, ki si prizadeva za prepoznavanje in priznanje ter spoštovanje. Zavzema se za harmonijo in složnost med spoloma namesto tekmovanja. Prav tako so nekatere prepričane, da se z imitiranjem »zahodnega« feminizma ženske oddaljujejo od vere in jo napačno razumejo. Zavedajo se podrejenosti žensk in želijo to popraviti, vendar na način, ki mogoče nekoga, za katerega je islam izvor te podrejenosti, preseneča. Te islamske feministke nerade razločujejo med žensko in socialno zatiranostjo. Podpirajo trditev, da je to, kar se je zgodilo ženski, del družbenega procesa, v katerem ni bilo pravih islamskih principov ali so bili zlorabljeni zaradi moralnega bankrota in podkupljene državne oblasti. Njihovo poslanstvo je pripomoči k islamizaciji, ki se bo zgodila z aktivno soudeležbo na vseh področjih človekovega življenja. To ni le klic ženskam, naj ostajajo na svojih domovih, ampak pomeni, da bodo tako izboljšale in rekonceptualizirale žensko vlogo v družini (kot matere in žene). Ženskam bodo vzbudile občutek vrednosti, političnega cilja in zaupanje. Ženske niso manjvredne, so enako pomembne, le na drugačen način. Zahodni feminizem temelji na zahodni miselnosti, ideologiji in vrednotah. Arabski boj žensk temelji na načelih religije, kulture in političnih norm arabskega sveta, ki je drugačen od zahodnega. Feministični boji v tem delu sveta so največkrat potekali v okviru širših gibanj, od nacionalnih do protikolonialnih. Njihova funkcija je bila utrditi, okrepiti in pooblastiti žensko. Sočasno z bojem proti tuji nadvladi se je rodil boj žensk za večjo participacijo v procesu liberalizacije. Zgodnja 70. leta so bila v znamenju islamističnega prebujenja v arabskem svetu, v katerem so imele ženske precejšnjo vlogo. Pripadnice tega gibanja so izhajale iz srednjih in višjih slojev, bile so mlade, izobražene in poslovno naravnane. Skratka, v okviru islamske ideje so bile aktivne pripadnice višjih, izobraženih slojev. Miselnost, da je islamsko gibanje konzervativno in nazadnjaško, je napačna. Izobražene ženske nosijo tradicionalna islamska oblačila, sočasno pa njihova vloga v javnem življenju narašča in je vse vidnejša in vplivnejša na področju zaposlovanja.

Ženska kot mati

Vloga žene pa je kljub temu še vedno večinoma omejena na družino. Najpomembnejše je biti mati, vzgojiteljica in gospodinja. Pojavlja pa se tudi v vlogi skrbnice tradicije. Posebno veliko vlogo imajo navade, načela in tradicionalne družinske vezi med revnejšimi sloji na

podeželju in med nomadi. Težke življenjske razmere v mestu so zahtevale, da se je družina zmanjšala na nuklearno družino, a ljudje še vedno razmišljajo v skladu z načeli razširjene družine. Med revnimi sloji na podeželju je želja po velikem številu sinov še vedno realna ekonomska potreba (otroško delo na polju je še vedno potrebno). Veliko število sinov je tudi vir časti in jamstvo za prihodnost, saj so sinovi dolžni skrbeti za ostarele starše in neporočene, ločene ali ovdovele sestre. Vendar večina ljudi vsaj na zunaj ne kaže več potrebe po moških potomcih in meni, da ji je vseeno, ali je deček ali deklica. Po mojem mnenju se odnos do otrok glede na spol ne razlikuje. Pri tem mislim na izkazovanje ljubezni, ne pa na vzgojo, pri kateri so razlike še vedno pomembne. Sinovi namreč tudi pomenijo ohranitev družinskega imena.

In zakaj so sinovi tako pomembni za družino?

Jordanska družinska struktura temelji na patriarhalnih odnosih. Moški vzdržujejo družino glede na hierarhijo, ki se določa po starosti. Najstarejši moški najpogosteje sprejema odločitve za vso družino in mu vsi tudi izkazujejo spoštovanje. Po tradiciji so moški odgovorni za družino. Finančno podpirajo ostarele starše, neporočene, vdove ali ločene ženske sorodnice. Odgovorni so za družinske dohodke, blaginjo in vire družbenega prestiža staršev. Ko se starejši sinovi poročijo in si ustvarijo družino, sčasoma prevzamejo očetovo vlogo. Sedaj ni več oče tisti, ki sprejema odločitve v imenu družine, temveč starejši sin, ki je medtem že pridobil njeno zaupanje. Prevzame veliko odgovornost, saj mora delovati v dobro vse družine. Pri tem ima sicer proste roke, deluje po svojem prepričanju, kaj je dobro in kaj je slabo za družino. Seveda mora upoštevati islamske zakone, ki pa jih radi po svoje interpretirajo in drugače razumejo.

Vendar se je začelo zaradi izobraževanja žensk in njihovega vključevanja v ekonomske dejavnosti spreminjati tudi to področje. V marsikateri družini so morali privoliti, da bodo tudi ženske aktivno sodelovale pri družinskem proračunu, čeprav jim to večinoma ni všeč, saj ima ženska še eno odgovornost več. Pojavlja se tudi bojazen, da bodo zanemarile prvotno dolžnost žene in matere.

Leta 1976 je v Jordaniji potekala raziskava o plodnosti, ki je pokazala, da si tudi matere bolj želijo sinove, ki predstavljajo večjo ekonomsko ugodnost, čeprav je v družini enako število hčera in sinov. Sinovi so zaželeni predvsem zaradi ekonomskih razlogov. Na drugi strani pa so deklice zaželeni zaradi obveznosti, ki jih imajo v zvezi z domačimi opravili in skrbjo za mlajše brate in sestre, kar razbremeni mater. Trideset let kasneje so rezultati podobne raziskave pokazali, da ne delajo več bistvenih razlik med novorojenci.

Vse oblike patriarhalne družbe negativno vplivajo na status žensk. Novejši podatki pa kažejo na spremembe tudi v odnosu do otrok. Jasno je, da jih drugače vzgajajo, saj imajo v prihodnosti različne vloge. S spremembami, ki temeljijo na naraščajoči izobrazbi, ekonomski aktivnosti in nuklearni družini, se izboljšuje tudi položaj žensk v družbi. Razmere se spreminjajo predvsem zaradi vse bolj razvijajočega se šolstva. Tudi ljudje na podeželju so spoznali, da je šolanje deklic potrebno,

družbi in njihove sposobnosti, da učinkovito vplivajo in pripomorejo k družbenemu razvoju in socialnim inspiracijam vseh Jordancev.

Toda ti ukrepi bodo učinkoviti le, če bodo izboljšali šolstvo in razvili aktivno kampanjo za opismenjevanje odraslih. O pomembnosti izobraževanja je treba prepričati zlasti ženske. Izobražene ženske lahko zadovoljijo tudi ekonomske in družbene potrebe.

Leta 1970 je bilo v Jordaniji še vedno 85 odstotkov nepismenih žensk (v mestu okrog 42 odstotkov, na podeželju pa 71) in 60 odstotkov nepismenih moških. Do leta 1996, ko sem dobila zadnje podatke, se je stopnja vseh nepismenih zmanjšala na približno 13 odstotkov. Nepismenost teh 13 odstotkov se nanaša predvsem na starejše prebivalstvo. Še vedno pa se zanemarljivo šolanje deklet. Posebno na podeželju in med beduini prevladuje mnenje, da je to manj pomembno, ker se morajo dekleta naučiti skrbeti za dom in paziti na mlajše člane družine. Zgodaj prevzamejo vlogo varušek in gospodinj. Temu je primerna nepismenost – precej večja kot v mestu. V mestih so razmere boljše in večina deklet pridobi vsaj osnovnošolsko izobrazbo, med beduini pa to sploh ni pravilo, čeprav naj bi bila ta obveznost. Deklice so v šoli leto ali dve, da se naučijo osnov pisanja in branja, potem pa ostanejo doma in jih pripravljajo na vlogo matere ter žene.

Jordanija ima s 87-odstotno pismenostjo med arabskimi državami najvišjo stopnjo izobrazbe, osnovno šolo pa obiskuje 97 odstotkov otrok. Na voljo imajo tri vrste šol: državne, zasebne in misijonske. Šolanje je obvezno do 14. leta in 70 odstotkov otrok obiskuje državne šole. UNRWA (United Nations Relief and Works Agency) vodi šole za begunske otroke.

Izobrazba je bila in je še vedno najpomembnejši dejavnik, ki je vplival na socialne spremembe v konzervativni »transjordanski« družbi, kot so jo imenovali v preteklosti. Izobrazba je zato mejnik v napredku in je pogoj današnjih socialnih sprememb v razvijajoči se jordanski družbi. Narašča tudi odstotek v šole vpisanih deklic in se približuje odstotku šolajočih se fantov. Šolstvo se razvija tudi na podeželju, ne le v mestih. Skrb za izobraževanje se je začela v 70. letih, ko se je pokazal razvoj v šolanju mladih, posebej pa je narasel odstotek vpisanih šoloobveznih deklic. Vendar ta napredek ne pomeni, da v tem procesu transformacije ni problemov. Med najpomembnejšimi je bila prav gotovo stopnja nepismenosti, ki pa so jo zelo zmanjšali. Vpliv izobraževanja in stopnja izobrazbe moških in žensk se kažeta tudi v stopnji odvisnosti. Raziskava o velikosti gospodinjstev je pokazala, da so mestna gospodinjstva večja od podeželskih. V 59 odstotkih raziskanih mestnih gospodinjstev živi v družini več kot šest oseb. Gospodinjstev z več kot 10 člani je 15 odstotkov, s 4 člani pa le 10 odstotkov. Stopnja odvisnosti znaša torej v povprečju 6,3 osebe na enega hranitelja v mestnem okolju.

Kljub povečanemu izobraževanju žensk pri večini žensk ni najpomembnejši motiv, da bi si s tem olajšale vstop na delovni trg in se zaposlile zunaj doma, temveč da bi se bolje pripravile na tradicionalno vlogo matere, skrbne gospodinje in razumevajoče žene. Te domneve je potrdila tudi ustanova *Poklicno izobraževanje žensk*, ki

izobražuje v zvezi z gospodinjstvi opravili, vzgojo otrok in ročnim delom. Z novimi ekonomskimi dejavnostmi v državi, lahko industrijo in komercialnimi posli, predvsem v bančništvu, so se pojavile nove zahteve in velike potrebe po drugačnih poklicih, kot so tajnica, tipkarica, računovodkinja, knjigovodkinja ... Ustanovljene so bile zasebne institucije, zlasti po prihodu palestinskih beguncev, v katerih organizirajo tečaje in delujejo upravno-komercialne šole. Razmeroma nov pojav v Jordaniji, ki je bil predmet številnih razprav in razmišljanj, je vloga žensk kot zaposlene delovne sile, ki prispeva svoj delež tudi k bruto domačemu proizvodu. Ta vloga vpliva tudi na tradicionalni družinski sistem in pomeni izziv družbeno sprejetim vrednotam in navadam, saj so se z njo pokazale težnje po sprejetju novih vrednot in navad. Pod tem vplivom postajajo tradicionalne nematerialne vrednote manj pomembne, kot so bile nekoč. Materialni cilji so preusmerili življenje ljudi in ga ponekod celo usmerjajo.

Ženske so se pojavile tudi skoraj na vseh področjih: zaposlene so v zdravstvu, opravljajo socialne in diplomatske službe, od leta 1971 jih zaposluje tudi policija – prva arabska država, ki je šolala ženske za ta poklic. Na policiji in v vojaških službah imajo enake možnosti in enako plačilo za opravljeno delo kot moški. Prav tako zasedajo položaje na televiziji in radiu, preizkušajo se kot producentke in nadzornice programov. Novinarstvo je sprva privlačilo ženske le za polovičen delovni čas, ker so bile zaposlene tudi drugje, predvsem kot učiteljice. Jordanske ženske so tudi odvetnice, zdravnice, inženirke (v omejenem številu), ker so odvisne od prostih delovnih mest in izvedljivih delovnih razmer za žensko. Poštne službe sprejemajo ženske predvsem kot računovodkinje. Ženske pa prevladujejo v šolstvu. Učiteljica je daleč najbolj razširjen ženski poklic, saj ga opravlja skoraj polovica vseh zaposlenih žensk.

Delo in zaposlovanje žensk zunaj doma se je v Jordaniji razmahnilo v začetku 50. let. Med problemi, ki so se v zvezi s tem pojavili, je bil prav gotovo največji odnos med možem in ženo na eni strani ter ženo in sorodniki na drugi strani. Najbolj problematična pa je bila vloga zaposlene ženske same, saj se je naenkrat znašla v položaju, ko je bila prisiljena odigrati več vlog hkrati. Kot žena, mati, delavka in gospodinja ter poleg tega še kot članica skupnosti. Može so se pritoževali zaradi izgubljene avtoritete, odkar je žena postala poklicno enakovredna. Problem zaposlovanja žensk tiči v strahu moža in družine, da bo na delovnem mestu prišla v stik z drugimi moškimi, kar po njihovem mnenju neizogibno pripelje do nedovoljenega razmerja. Ženska lahko postane preveč svobodna. Družina se boji izgube moči nad njo in tudi nadzor se zmanjša. Kako naj potem še zagotovijo njeno »spodobnost«?

Z naraščanjem števila vpisanih deklet v šole se je Jordanija znašla pred izzivom, ki se nanaša na vlogo spola v družbi, tradicionalne in oblastne vloge, ki jo je imela družina in njeni moški člani. V 70. letih se je v arabskem svetu (tudi v Jordaniji) veliko govorilo o novi vlogi zaposlene ženske. *»Ali bi morali ženske spodbujati pri delu zunaj doma? Kaj naj delajo, katere poklice naj zavzemajo če se želijo zaposliti? Kako bo to vplivalo na*

družino in otroke? Kako daleč naj seže svoboda izbire poklica, kariere in drugega načina življenja? Koliko enakopravnosti naj dejansko uživa? O tem se je veliko govorilo, spraševalo in preračunavalo v letih, ko so se začele spremembe. Konzervativni krogi so vse te spremembe seveda zavračali ali pa jim nasprotovali. Sodobni reformisti, naprednejši in tudi zaposleni so jih hitro sprejeli in zapletene družbene potrebe razdelili na skupen prispevek obeh, moškega in ženske, in dopolnili medsebojne aktivnosti v družini in družbi na splošno. Največji pomisleki glede zaposlitve ženske zunaj doma z vidika moškega in ženske so:

- Moralni pomisleki, saj obstaja nevarnost in skušnjava, da bi ženska prišla v stik z drugim moškim, kar lahko pripelje do razmerja oziroma slepe zaverovanosti ženske v moškega – slepa zaljubljenost.
- Zaposlena dekleta postanejo zelo izbirčna in zahtevnejša pri vprašanih poroke in v pričakovanih do moža.
- Če poročena ženska dela, s tem zanemarija svoje osnovno delo in tradicionalne dolžnosti: gospodinjstvo in druga hišna opravila.
- Če ima otroke, zanemarija vzgojo in materinsko nego med odsotnostjo z doma.
- Zaposlene ženske zunaj doma ogrožajo moški ego, kar bi lahko omajalo moško avtoriteto v družini.
- Ženske na drugi strani trdijo, da na željo po delu zunaj doma vplivajo naslednji dejavniki:
- Odkar je življenje postalo zahtevnejše in so se povečale potrebe, jih ne more zadovoljiti le to, kar jim omogočajo moški, same pa ostajajo odvisne od moževega zaslužka.
- Samska dekleta so zaskrbljena, ker jih morajo oče in bratje preživljati tako dolgo, dokler se ne poročijo. Če se zaposlijo, jim ni treba varčevati za njihove poročne stroške.
- Dekletova izobrazba je kot kapitalna naložba, ki jo morajo uporabiti kot njihov prispevek k narodnemu prihodu države. To bi bilo mogoče le pri donosnih – pridobitnih zaposlitvah. Ženske so odvisne od svojega zaslužka in se lahko same preživljajo oziroma povečujejo tudi družinski proračun. S tem tudi olajšajo življenje drugim zaposlenim v družini in pomagajo bratom ter sestram do višje izobrazbe.
- Družbene in tehnološke spremembe in sodobni gospodinjstvi pripomočki zelo pripomorejo k razbremenitvi ženskega dela in jim dopuščajo, da porabijo preostali čas za donosno službo zunaj doma.
- Zaposlene ženske so bolj praktične v svojih vsakdanjih potrebah – stremijo k temu, da so bolj pazljive pri družinskem proračunu. Zaposlujejo se predvsem samske ženske. Med zaposlenimi ženskami je največji odstotek učiteljic. Strokovnjaki razlagajo, da je vzrok v podobnosti z domačim delom. Tudi tu namreč vzgajajo in poučujejo otroke. Navajajo pa tudi druge razloge, zakaj je ta poklic tako zanimiv za ženske:
- Zaposlitev v šolstvu je za žensko družbeno sprejemljiva z vidika družine, saj ne dela z moškimi ali prihaja z njimi v stik.

- Potrebe po poučevanju so velike, zato potrebujejo kader.
- Poročene ženske se odločajo za ta poklic zaradi fleksibilnosti delavnika, kar jim omogoča razdelitev obveznosti med domačim delom in delovnimi obveznostmi. Prav tako so privlačne trimesečne poletne počitnice, ko se lahko poročene ženske posvetijo predvsem družini.
- Najpomembnejši za izbiro tega poklica pa naj bi bil sklep ministrstva za izobraževanje, da so ženske upravičene do enake plače za enako kvalifikacijo in delo kot moški. Med motivi za zaposlitev zunaj doma se je kot najmočnejši pojavil **ekonomski motiv**, posebej med samskimi ženskami, ki imajo nepreskrbljene brate in sestre. Ženske, ki so delale pred poroko, pogosto ostanejo v službi in finančno podpirajo izobraževanje bratov in sester (v soglasju z možem). V raziskavi o motivih, ki so spodbudili ženske, da so se zaposlile, so našli:
- finančni razlogi;
- izrabiti možnosti, ki jim jih ponuja njihova izobrazba;
- izraba prostega časa;
- občutek koristnosti;
- ekonomska in osebna neodvisnost.

Večinoma so zaposlene mlade ženske. Več je samskih kot poročenih. Večino zaposlenih mater skrbi, kaj se dogaja z otroki med njihovo odsotnostjo. Bojijo se, da bo to na njih pustilo psihične posledice. Dr. Nassir z oddelka za sociologijo na univerzi v Amanu je raziskoval navade in način razmišljanja med zaposlenimi delavkami ter to, kako želijo vplivati na mlajšo generacijo (na hčerke) in kakšen poklic želijo, da bi te opravljale. Petnajst odstotkov si želi, da bi opravljali učiteljski poklic ali kakšno državno službo – tajnice v administraciji. Zanimivo je, da precej zaposlenih mater ne želi vplivati na izbiro poklica svoje hčere. Želijo, da bi se lahko same odločale, brez pritiska. To kaže, da ženske, ki delajo zunaj doma, začnejo razmišljati bolj praktično v zvezi s svojo družino.

Raziskava, ki so jo opravili na začetku 70. let, je pokazala, da bolj ko so ženske izobražene, večji občutek imajo, da je delo njihova naravna dolžnost in pravica. Manj izobražene pa menijo, da je delo njihova družbena dolžnost. Potrdile so tudi, da je zaposlena ženska zaradi samozavesti in neodvisnosti pri izbiri dela manj odvisna od družinskih stališč in navad. Mnogokrat jo spodbujajo ali odvrčajo od tega, a je svobodna pri svojih odločitvah. V več kot 80 odstotkih je bila zaposlitev njena lastna odločitev. Največja ovira je strah za otroke, ko so ženske na delu, in varstvo, medtem ko so z doma. Ustanovljeni so bili zavodi, vrtci, ki temeljijo na zasebnih pobudah in prostovoljnem delu. To je ena od posledic socialnih sprememb, ki so ustvarile nuklearno družino namesto prejšnje, razširjene. Pri vprašanju, kako so moški reagirali na spremembo, jih je več kot polovica odgovorila, da so bili proti. 96 odstotkov žensk je opisalo odnos v zakonu kot partnerski in 4 odstotke kot avtoritarni. Zanimiva je bila tudi ugotovitev, da ženske, ki so prepričane, da je delo njihova naravna pravica, menijo, da so uspešnejše na delovnem mestu. Spremembe v družbi, vrednotah in navadah omogočajo nove vrednote in odnose, ki temeljijo na medsebojnem

razumevanju in delitvi obveznosti ter posameznikovih vlog v družbi.

Država se spopada predvsem s problemi beguncev v državi, ki so omejeni na določen teritorij, saj je le 13 odstotkov vsega ozemlja obdelovalne zemlje, preostalo je nerodovitno in puščava.

V ustavi in zakonu o delu so določeni pogoji za žensko delo. Prepovedano je nočno delo. Ženski naj bi zakonsko zagotovili odškodnino – zavarovanje, če se po poroki odpove delu.

Zelo vidno je delovanje žensk v prostovoljnih službah, zlasti na podeželju v zvezi z izboljšanjem razmer za izobraževanje odraslih in otrok. Oživljajo različne oblike tradicionalne obrti in dejavnosti, kot so tkanje, drobno bombažna industrija, pridelovanje in konzerviranje sadja ter zelenjave, izdelavo za lokalni trg. Pri tem jih podpirajo vladni organi.

V Jordaniji živi 70 odstotkov prebivalstva v mestih in 30 na podeželju. Za moške velja, da je razporeditev delovne sile približno enaka v mestih in na podeželju, za ženske pa, da je večja koncentracija ženske delovne sile v mestih. Na podeželju je večina žensk vključenih v kmetijske aktivnosti, vendar tega ne upoštevajo kot zaposlitev.

Največja koncentracija zaposlovanja je v Amanu, Zarqi in Irbidu, treh največjih jordanskih mestih.

V bolj izobraženih slojih so zaradi ekonomskega pritiska bolj odprti in pripravljeni sprejeti novi vzorec, ki dovoljuje moškim, da sprejmejo zaposlovanje žensk. Dodatna plača veliko pripomore k življenjskemu standardu. Majhna zastopanost žensk med delovno silo je mogoča zaradi praznoverja, družbenih predsodkov in stališča žensk samih do dela in družbene odvisnosti.

Povprečna jordanska družina šteje 7,4 člana. Raziskave so pokazale, da večja ko je družina, večja je možnost ženskega in moškega zaposlovanja. Skoraj polovica zaposlenih žensk in moških prihaja iz gospodinjstev, ki šteje od 6–9 članov.

67,7 odstotka zaposlenih žensk je samskih, samskih zaposlenih moških pa 38,9 odstotka. Poročenih zaposlenih žensk je 27,1 odstotka. Največji delež zaposlenih žensk spada v starostno skupino 20 – 24 let (40,7 odstotka).

Leta 1995 je delež ženskega dela narasel na 16 odstotkov (leta 1979 je znašal 7 odstotkov). V zadnjem desetletju so vidne spremembe tudi na področju visokega izobraževanja. 32 odstotkov vseh študentov je ženskega spola. Ti podatki ne zajemajo jordanskih študentov v tujini, kjer prevladujejo moški.

Poudarila bi problem brezposelnosti žensk, s katero se srečujejo tiste, ki se želijo zaposliti. Leta 1987 je bil delež nezaposlenih žensk 27 odstotkov, moških pa 13 odstotkov. Ta problem vzbuja skrb, saj je več kot 50 odstotkov nezaposlenih žensk končalo kolidže, torej imajo višješolsko izobrazbo. Razlog za veliko nezaposlenost žensk lahko poiščemo tudi v naravi ženske, ki je koncentrirana na učiteljski poklic. Drugi razlog je diskriminacija žensk v javnem in zasebnem sektorju zaradi naraščajoče stopnje nezaposlenosti. Več možnosti imajo moški kot najpomembnejši »prinašalci kruha v družino«. Ženske imajo manj možnosti tudi zaradi majhne fleksibilnosti pri sprejetju zaposlitve. To

pomenijo lahko neugodna lokacija, delovni čas ali plačilo. To kaže na konzervativne kulturne pritiske, ki so zaščitniški in vodijo v omejevanje ženske mobilnosti. Zaradi slabih ekonomskih razmer in socialnih vrednot bo ostala stopnja nezaposlenosti žensk v Jordaniji dokaj visoka.

Poleg brezposelnosti se ženske borijo tudi s spolno diferenciacijo pri plačah. Moški dobijo povprečno 27,9 odstotka večje plače kot ženske z enako izobrazbo, starostjo, bivališčem, izkušnjami ... Razlika je manj očitna v državnih službah, ker javno pravo – zakonodaja zanika diskriminacijo med spoloma. Tudi zakon o delu prepoveduje diskriminacijo, vendar je ta očitna zlasti v zasebnem sektorju, industriji in kmetijstvu.

Delovna doba zaposlenih žensk ne traja tako dolgo kot pri moških. Moški delajo v povprečju 44,8 leta, ženske pa le 3,7 leta! Na to vpliva poroka. Le 4,4 odstotka žensk dela tudi po poroki. Zakonodaja določa, da se ženske lahko po 15 letih dela upokojijo.

Treba je opozoriti, da vodenje gospodinjstva, vzgoja otrok in odgovornost do družine zahtevajo polni delovni čas, polno zaposlitev. Zaradi tega nizkega odstotka pri vključevanju žensk v ekonomske dejavnosti ne bi smeli razumeti kot izraz slabega statusa. Ekonomsko dejavne in poročene ženske dobijo le dvojno obvezo, dvojno odgovornost, tako da se jim položaj ne izboljša. Veliko žensk se želi vrniti na delo, a jim ne uspe zlahka. Prav tako ni nobenega merila, ukrepa, ki bi jih pri tem podpiral.

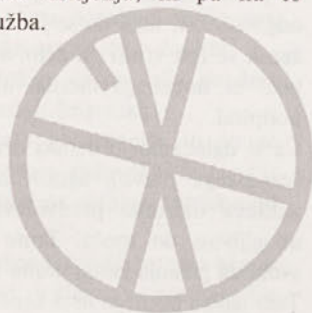
Če si ogledamo jordanski družinski zakonik (ki je del šeriatskega prava), ugotovimo, da poročna pogodba zahteva oziroma predvideva ženino pokorščino in ubogljivost do moža. Temu se pridruži še omejena svoboda gibanja zunaj doma brez moževega dovoljenja. Tudi izdaja potnega lista ženskam je po zakonu odvisna le od privoljenja moškega skrbnika. Ženska sposobnost oziroma zmožnost, da se zaposli, je predmet moževega soglasja. Če se mu žena upre, lahko izgubi pravico do moževe ekonomske podpore. Družinski zakonik trdi, da mož nima pravice do ženininih dohodkov in imetja, toda dejansko je to družbeno samoumevno in pogosto. Lahko sklenemo, da je pri tem ženska mnogo na slabšem.

V zakonu o delu ima zaposlena ženska pravico do šestih tednov materinstva. Medtem dobiva polovično plačo. Komisija za državljanske zadeve je razširila ta zakon z amandmajem, ki predvideva dva meseca polno plačanega porodniškega dopusta. Porodniški dopust pa lahko podaljša za dva meseca, vendar mora ženska delati polovični delovni čas, za kar dobi polovično plačilo. Čeprav zakon ne diskriminira plačila in delovnih ur, ne predvideva podpore za zaposlene ženske. Socialno varstvo se ne nanaša na ženino družino in pokojnina ne pripada njeni družini, če umre. Večina sklepov, določil in dolžnosti s tega področja je v praksi diskriminatorna.

Kaj pa ženske in politika?

Odločanje na državni ravni velikokrat ignorira potrebe spolov. Naraščanje integracije žensk v sistem vodi v vključevanje žensk v razvoj in jim zagotavlja, da so

deležne enakih možnosti. Državni sistem v Jordaniji sestavljajo tri telesa - zakonodajno, izvršilno in pravosodno (po ustavi neodvisno od kralja). Po 25. členu tretjega poglavja jordanke ustave je zakonodajna moč zaupana in dodeljena narodni skupščini in kralju. Narodno skupščino pa sestavljata senat (40 članov) in predstavniški dom. V 80-članskem parlamentu (izvršilni organ) je izvršilna moč dodeljena kralju. Volilna pravica, ki jo imajo ženske od leta 1974, je bila brezpredmetna, ker so bile šele leta 1989 prve volitve po izraelski okupaciji Zahodnega brega leta 1967. Volitve leta 1989 so bile neuspešne za ženske (od vseh 647 kandidatov na volitvah je bilo 12 žensk, tj. 1,6 odstotka). Med razloge za neuspeh žensk štejejo, da skupnost (tudi ženske) ni sprejela ideje o vključenosti žensk v politiko, težave pri finančni podpori kandidatkam in tudi to, da so bile ženske pri volitvi kandidata pod vplivom moškega odločanja. Približno 53 odstotkov v volitve vključenih žensk se samostojno odloča o volilnem kandidatu, na 35 odstotkov pa vpliva moški v družini (oče, brat, mož). Leta 1993 lahko govorimo o prvih parlamentarnih volitvah. Jordanija je dobila ministrico za industrijo in trgovino, kasneje sta se ji pridružile še dve. Rezultati so pokazali, da so ženske pripravljene na participacijo v političnem življenju, ni pa na to pripravljena jordanška družba.

Literatura

- ALLMAN JAMES; WOMEN'S STATUS AND FERTILITY IN THE MUSLIM WORLD. Praeger Publishers. New York, London, 1978.
- AUGUSTIN EBBA; PALESTINIAN WOMEN, Identity and Experience, Zed Books Ltd. London, 1993.
- DIVORCE, A deed most despise yet permissible by God. Series on Women's Rights in Islam-10; Center of Women's Studies. Teheran
- EL-BAHNASSAWI SALEM; WOMEN BETWEEN ISLAM AND WORLD LEGISLATION. Dar-ul-qalam, 1985.
- EL-SAADAWI NAWAL; THE HIDDEN FACE OF EVE, Women in the Arab World. Zed Press. London, 1980.
- ES-SAID NIMRA TANNOUS; THE CHANGING ROLE OF WOMEN IN JORDAN, VIII. World Congress of Sociology - Toronto. Amman, 1974.
- GENERAL FEDERATION FOR JORDANIAN WOMEN, THE JORDANIAN WOMEN; Reality and Future Aspirations. The Jordanian National Report, The fourth International Conference on Women. Beijing, 1995.
- MALHAS HILWA; JORDANIAN RURAL WOMEN. General Federation of Jordanian Women.
- IQBAL SAFIA; WOMAN AND ISLAMIC LAW. Adam Publishers & Distributors Shandar Market Chittli Qabar. Delhi, 1988.
- ISLAM AND WOMEN'S EQUALITY. Foreign Affairs Committee of the National Council of Resistance of Iran. Auvers-sur-Oise, 1996.
- JORDANIAN NATIONAL COMMITTEE FOR WOMEN. The National Strategy for Women. Amman, 1997.
- JORDANIAN WOMEN'S GUIDE TO PARTICIPATION IN PUBLIC AND POLITICAL LIFE. Al Kutba Institute for Human Development and The Konrad Adenauer Foundation. Amman, 1998.
- JORDANIAN WOMEN IN EDUCATION; prepared by Hillweh Malhas, General Federation of Jordanian Women. Amman, 1998.
- KAMAL TAKRITI NADIA, KAWAR MARY; THE STATUS AND ROLE OF WOMEN IN DEVELOPMENT IN JORDAN. Ministry of Planning. Amman, 1990.
- KARAM M. AZZA; WOMEN, ISLAMISM AND THE STATE. Contemporary Feminism in Egypt. MacMillan Press LTD, London; St.Martin's Press, New York, 1998.
- LEMU B. AISHA, HEEREN FATIMA; WOMEN IN ISLAM. The Islamic Foundation. Leicester, 1976.
- MINCES JULIETTE ; THE HOUSE OF OBEDIENCE, Women in the Arab world. London, 1982.
- NASIR J. SARI; WORKING WOMEN IN THE CHANGING SOCIETY OF JORDAN. University of Jordan. Amman, 1969.
- NURHANA IBRAHIM, FAHMI MUSTAFA; WOMEN'S FIQH. Ad-Durar Booksellers. Amman, 1996.
- OTHMAN IBRAHIM; CHANGING FAMILY STRUCTURE IN URBAN JORDAN. Department of Sociology, University of Jordan. Amman, 1974.
- POLYGyny, A Misunderstood Concept. Series on Women's Rights in Islam-11; Center of Women's Studies. Teheran
- RABBO ANIKA; STATE, GENDER AND CIVIL SOCIETY IN JORDAN AND SYRIA. V: Civil Society, ur. Chris Hann, Elizabeth Dunn. London, New York, 1996.
- SABBAGH SUHA; ARAB WOMEN, Between Defiance and Restraint. Olive Branch Press. New York, 1996.
- STATISTICAL YEARBOOK 1996; The Hashemite Kingdom of Jordan, Department of Statistic, No. 47. Amman, 1997.
- THE VALUES AND SELF-IDENTITY OF BEDOUIN AND URBAN WOMEN. Field study Bekaa Valley, Lebanon, United Nations. New York, 1997.
- WOMEN IN ISLAM: THE IDEAL AND THE REALITY; Speech given by her Royal Highness Princess Sarvath El-Hassan. Tokyo, 1995.